

Van Gölü Çevresi Ağızlarındaki –gınan Eki Üzerine

Servet ERTEKİNOĞLU*

Özet

Çağatayca emir kipi ikinci teklik kişi eki olan –gın eki, Van Gölü çevresi ağızlarında ek genişlemesiyle –gınan biçimiyle kullanılmaktadır. Bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmayan bu ek, Yeni Uygurca, Özbekçe, Azerî Türkçesi, Irak Türkmen Türkçesi gibi Türk dillerinde de kullanılmaktadır.

Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerinde emir kipi 2. teklik kişi eki hep –gıl olarak kullanılmıştır. Yüzyıllar içinde pek çok Türk dilinde farklı şekiller alan bu ek bugünkü yazı dilinde kullanımdan düşmüştür.

Çalışmamızda bu ekin geçmişten bugüne Türk dillerindeki kullanımları üzerinde durulmuş, Van Gölü çevresi ağızları üzerine yapılan çalışmalar taranmış ve ekin ne kadar işlek bir şekilde kullanıldığı örneklerle ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Van Gölü çevresi ağızları, –gın eki, Türkiye Türkçesi, Yeni Uygurca, Çağatayca, Azerî Türkçesi, Irak Türkmen Türkçesi.

On The –gınan Suffix In Van Lake Area Dialects

Abstract

The –gın suffix, which is second singular subject imperative in Çağatayca, is being used with the expansion as –gınan in Van Lake area dialects. This suffix, which is not used in Turkey Turkish today, is also being used in New Uighur, Uzbek written language. We are going to emphasis on this subject in our research.

The –gıl suffix, which is second singular subject imperative had been used in the Old Turkish and Middle Turkish periods. The suffix, which has taken many forms in many Turkish languages throughout centuries, is no longer used in written language today.

In this study, we have focused on the usage of this suffix in Turkish languages from the past to present, the studies on Van lake area dialects has

* Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Doktora öğrencisi, servetli@gmail.com

been examined and the frequency of its usage has been presented with many examples.

Key Words: Van lake area dialects, -gın suffix, Turkey Turkish, New Uighur, Chagatai, Uzbek, Azerbaijani, Iraq Turkmen Turkish.

Giriş

Ekler, yapım ve çekim ekleri olmak üzere iki gruba ayrılır. Çekim ekleri, kelime grupları kurmaya, birleşik kelimeler yapmaya, kelimeleri çoğullandırmaya, cümlede kelimeler arasında anlam ilgisi kurmaya, isim olsun, fiil olsun bir yargının zamanlarını karşılamaya ve onları kişilere bağlamaya yararlar (Zülfikar, 2011: 38). Çekim ekleri ise fiil ve isim çekim ekleri olarak iki grupta toplanır. Çağataycada ve bugünkü Türk dillerinin pek çoğunda emir kipi 2. teklik şahısta kullanılan -gIn/-gInAn eki de fiil çekim eklerindedir.

1. Emir Kipi

Dilek-şart kiplerinden kabul edilen emir kipi, fiile her şahıs için farklı ekler getirilerek yapılır (2. teklik şahıs hariç) (Korkmaz, 2009:667). Hem şekil hem de şahıs bildiren ekler şunlardır:

I. teklik şahıs: -(y)-AyIm	I. çokluk şahıs: -(y)-Allm
II. teklik şahıs: eksiz	II. çokluk şahıs: -(y)-In/-(y)Un
III. teklik şahıs: -sIn/sUn	III. çokluk şahıs: -sInlAr/-sUnlAr

İ. Necmi Dilmen, İ. Nemeth, Vecihe Hatipoğlu, Kaya Bilgegil, Ömer Demircan, Tahir Nejat Gencan, Hikmet Dizdaroğlu, Haydar Ediskun, Kaya Bilgegil, Faruk Timurtaş, Berke Vardar, Tahsin Banguoğlu, Oya Adalı, G. L. Lewis, Nurettin Koç, Sezai Güneş ve Mehmet Hengirmen gibi pekçok dilci emir kipinin birinci şahıs teklik ve çokluk şekillerinin bulunmadığını belirtirler (Korkmaz, 2009: 666).

Korkmaz, Türkiye Türkçesinde emir birinci teklik ve çokluk eklerinin emir gösterme ve istek bildirme gibi iki ayrı işlevinden söz eder. Aradaki farkı da şöyle izah eder: "Eski -GA > -A gelişmesi ile oluşan -A istek ekinin Türkiye Türkçesinde, birinci şahıslardaki canlı kullanılışı zayıflayıp körelince, -AyIn, -Allm eklerindeki 'istek' işlevi daha belirgin duruma geçmiştir. Bir de şu var ki, ektaki 'emir' ve 'istek' görevlerinin birbirine karışmaması için, emir şekli bu işlevi güçlendirici birtakım yardımcı öğelerle beslenmiştir." (Korkmaz, 2009: 667).

Gabain, Eski Türkçedeki -AyIn, -yIn eklerinin "emir" dışında "istek" görevini de yüklendiğini belirtir (Gabain, 2007: 215). Osman Fikri

Sertkaya, -gıl ekinin emir değil "pekiştirme morfemi" olduğunu açıklamıştır (Sertkaya, 1996: 141). Günümüz Türk dillerinden Özbekçede de -gıl eki pekiştirme göreviyle kullanılır (Merhan, 2012: 79).

2.1. Eski Türk dillerinden günümüz bazı Türk dillerine kadarki süreçte kullanılan emir kipi ekleri

2.1.1. Orhon Türkçesi

Buyurma kipi bir ya da daha çok kişiye verilmiş kesin bir buyruğu belirtir. Normal buyurma ve pekiştirmeli buyurma diye iki türüsü vardır.

Normal buyurma kipinin özel bir eki yoktur, eylem kök ve gövdesiyle bir ve aynıdır (Tekin, 2003: 179-180).

Normal Buyurma

tılığ sabıg alı olor "habercileri ve mesajlarını alıp otur!" (T 32)

sabımın tükäti eşid "sözlerimi sonuna kadar işitin!" (BK K 1)

Pekiştirmeli Buyruk

sabımın tükäti eşid-gil "sözlerimi sonuna kadar iyice işitin!" (KT G 1).

yälma kargug ädgüti ur-gıl "atlı muhafızları ve gözetleme kulelerini iyice yerleştir!" (T 34).

2.Çoğul: {-X} η}

bunı körü bil-iñ "bu (yazıtları) görün ve (iyi) öğrenin!" (KT G 12).

anı körüp ança bil-iñ "onu görün ve öylece öğrenin" (BK D 33).

3.Kişi: {-zUn}

tänri yarlıka-zu "tanrı lutfetsin" (T 53).

abınçu katun bol-zun "köle kız hatun olsun!" (IB 38).

2.1.2. Eski Uygurca

Emir kipi ekleri, her şahıs için ayrı olduğundan şahıs ekleri görevini de yüklenirler. Emir kipinde temenni ve istek ifadesi teklik 3. şahıslarda çok açıktır. Ayrıca teklik 3. şahıs, nezaket ifadesiyle çokluk 2. şahıs anlamı verir (Eraslan, 2012: 345).

Teklik	1	-(y)AyIn	<i>kör-eyin</i> "bakayım", <i>bar-ayın</i> "gideyim".
	2	-ğil/gil veya Ø	<i>tud-ğil</i> "tut", <i>ti-gil</i> "söyle", <i>iç-gül</i> "iç".
	3	-zun, -zün	<i>közed-zün</i> "gözetsin", <i>bol-zun</i> "olsun".
Çokluk	1	-(a)ling (-alım)/-ling(-lim)	<i>ay-alım</i> "söyleyelim", <i>sözle-ling</i> "söyleyelim".
	2	-(I)ng (-ınglar), -ng(ngler)	<i>atanglar</i> "anınız", <i>bar-ınglar</i> "gidiniz", <i>bütürüng</i> "gerçekleştirin".
	3	-zunlar, -zünler	<i>bir-zünler</i> "versinler".

2.1.3. Karahanlı Türkçesi

Bütün kişileri ayrı eklerle kurulur. Kişi eki olarak da her kişi için Türkiye Türkçesinde, Orhon ve Uygur Türkçesinde olduğu gibi farklı ekler kullanılır (Ölmez ve Kaçalın, 2012: 55, 56).

Teklik	1	-(y)AyIn	ay-ayın "söyleyeyim" (KB 196, 198).
	2	-ğıl/gil veya Ø	id-ğıl "gönder, ulaştır" (KB 395).
	3	-sun/-sün, -su/-sü, -sunı/-süni	kör-sü "görsün" (KB 104, 513), bol-sum "olsun" (KB 4957, ...).
Çokluk	1	-(a)lum/-(e)lim	bar-alım "gidelim" (KB 3489), oқи-lım "çağıralım" (KB 3155).
	2	-Xη (lar/ler)	bar-ıη "gidin" (DLT II 45), bar-ıηlar "gidiniz" (DLT II 45).
	3	-sun/-sün, -su/- sü+lar/ler	bilme-sünler "bilmesinler" (KB 6600).

2.1.4. Eski Anadolu Türkçesi

Eski Anadolu Türkçesinde işlevleri itibariyle "emir", "istek", "dilek-şart" ve "gerekliklik" kiplerini ayrı ayrı göstermek güçtür. O yüzden istek kipi olarak ele alınmıştır (Gülsevin ve Boz, 2010: 78-82).

Teklik	1	-(y)AyIn / - (y)AyIm	varayın ben de bugday işleyeyin / anda yaylayıp anda kışlayayın (Harname 91).
	2	-GIl	tur-gıl "dur", var-gıl "var".
	3	-sUn	aydıvirgil kim tenri saña rahmet kılsun (Kıs. Enb. 107).
Çokluk	1	-ng, -mg, --- (y)AlUm	eyle-ng "eyleyin", sal-ıngız "salın", sor-ıngızlar bir zaman yatalum uyuyalum / uyanuban halvayı biz yiyelüm (Aş. Paş. Hik. 21).
	2	-(U)η ~ -(U)ηuz	varunı avlan getürün kurdı ele / yohsa tenriden gele size belâ (ŞH Yus. 11,3).
	3	-sUnlar	hak te'âlâ eyitdi bu dört ayı oruc dutsunlar (MC 54a 13).

2.1.5. Çağatayca

Sadece ikinci ve üçüncü şahıslarda mevcuttur (Eckmann, 2012: 123-124).

Teklik	Ø	<i>al</i> "al", <i>kör</i> "gör".
	-ğil / -gil, -ğim / -gin	<i>al-ğın</i> "al", <i>tut-kıl</i> "tut", <i>kör-ğın</i> "gör". Sadasız konsonantlardan sonra -k'li biçimleri kullanılır.
	-sun, -sün, -dék	<i>bar-sun</i> "varsın", <i>asra-dék</i> "korusun".
Çokluk	-ng, -ing, -ingız, -nglar, -ingızlar	<i>eyle-ng</i> "eyleyin", <i>sal-ingız</i> "salın", <i>sor-ungızlar</i> "sorunuz".
	-sunlar / -sünler, -dékler	<i>kıl-sunlar</i> "kılsınlar, yapısınlar", <i>sor-dékler</i> "sorsunlar".

2.1.6. Yeni Uygurca

Her şahsın ayrı bir emir eki vardır (Öztürk, 2010: 89-90).

Teklik	1	-y, -ay, -ey	<i>işle-y</i> "çalışayım", <i>kör-ey</i> "göreyim".
	2	Ø	<i>işle</i> "çalış", <i>kör</i> "gör".
		-ñ, -sila, -sile	<i>işle-ñ</i> "çalışınız", <i>al-sila</i> "alınız, alsanız", <i>kör-sile</i> "görünüz". Bu ekler saygı amaçlı kullanılır.
	3	-ğın / -ğil	<i>işle-ğın</i> "çalış", <i>kör-ğil</i> "gör", <i>sat-kıl</i> "sat".
Çokluk	1	-sun	<i>kör-sun</i> "görsün".
		-yli, -ayli, -eyli	<i>kör-eyli</i> "görelim".
	2	-ayluk, -ili	<i>kil-ayluk</i> "yapalım", <i>oynış-ili</i> "oynaşalım, oynayalım". Bu eklere folklor metinlerinde rastlanır ¹ .
		-ñ, ñlar	<i>işle-ñlar</i> "çalışın", <i>kör-ü-ñ</i> "görün".
3	-sun, -üşsun	<i>kör-sun</i> "görsünler", <i>kör-üş-sun</i> "görsünler".	

¹ Bkz. Oktyabr Camaldinov, Uygur Heliğ Koşaklıri, Almatı 1988.

2.1.7. Irak Türkmen Türkçesi

Her şahsın ayrı bir emir eki vardır (Bayatlı, 1996: 393-394).

Teklik	1	-m, (-m)	<i>āl-ım</i> “alayım”, <i>vêr-ım</i> “vereyim”, <i>gôr-üm</i> “göreyim”.
	2	∅	<i>al</i> “al”, <i>vêr</i> “ver”.
		-ginen/(-kinen)	<i>al-ginan</i> “al”, <i>vêr-ginen</i> “ver”. Bu ek konuşma dilinde kullanılır.
3	-sın (-sun)	<i>al-sın</i> “alsın”, <i>ver-sın</i> “versin”.	
Çokluk	1	-ğ	<i>al-ağ</i> “alalım”. Bu ek istek kipi ekidir ve emir yerine kullanılır.
	2	-n, -vun, -yın	<i>bağ-ın</i> “bakın”, <i>dişle-vun</i> “ısırın”, <i>dişle-yin</i> “ısırın”.
	3	-sinler veya -sinner	<i>bis-sinner</i> “bilsinler”, <i>küs-sünner</i> “küssünler”.

2.1.7. Özbekçe

Her şahsın farklı bir eki olmakla birlikte bazı şahıslarda birden fazla ve farklı ek kullanılır (Merhan, 2012: 79; Coşkun, 2014: 135).

Teklik	1	-(a)y, -(a)yin	<i>baray(in)</i> “gideyim”.
	2	∅	<i>yoz</i> “yaz”, <i>qara</i> “bak”. Ayrıca <i>kel-çi</i> “gel”, <i>tur-çi</i> “dur, ayağa kalk” gibi örneklerde -çi ilgeciyle birlikte kullanılır.
		-gin/-qin	<i>yozgin</i> “yaz”, <i>qaragin</i> “bak”, <i>boqqin</i> “baksana”.
		-ğil/-gil	<i>olğil</i> “al”, <i>kelgil</i> “gel”, <i>yozgil</i> “yaz”, <i>qaragil</i> “bak”. Pekiştirme görevindeki bu ek bazı edebi eserlerde görülür.
3	-sin	<i>yozsin</i> “yazsın”, <i>qarasin</i> “baksın”.	
Çokluk	1	-(a)ylik	<i>Baraylik</i> “gidelim”.
	2	-(i)ng(iz)	<i>yozing(iz)</i> “yazın(ız)”, <i>qarang(iz)</i> “bakın(ız)”.
		-(i)ng(lar)	<i>yozing(lar)</i> “yazın(ız)”, <i>qarang(lar)</i> “bakın(ız)”.
		-sin(lar)	<i>yozsin(lar)</i> “yazsınlar”, <i>qarasin(lar)</i> “baksınlar”
3	-(i)şsin	<i>yozışsin</i> “yazsınlar”, <i>qaraşsin</i> “baksınlar”.	

Emir kipinin tarihî gelişimine baktığımızda Orhon Yazıtları'ndan itibaren 2. tekil kişide –GII ekinin kullanıldığını görmekteyiz. M. Ergin ise, aslında sadece –GII ekli şekli olduğundan, eksiz şeklin ise sonradan ortaya çıktığından bahsetmektedir (Ergin, 1993: 289).

Klâsik edebiyat dilinde kesin olarak emir ikinci kişi eki olarak kullanılagelen –ğıl / -gil, Türk dillerinde birtakım değişimlere uğramıştır. Bu özellikler XVIII. yüzyıldan itibaren zayıflayarak kullanıstan çıkmış, en geniş değişmesini XIX. yüzyıldan bu yana yaşamıştır (Caferoğlu, 1971: 7).

Günümüz Türk dillerinin pek çoğunda –GII eki bulunmaktadır. Nogay Türkçesinde –gır/-kır olarak kullanılan bu ek diğer dillerden farklı olarak 3. tekil ve çoğul kişilere getirilir (Akbaba, 2008: 162). Kırgızcada –ğıla/-ğıla, Başkurtçada –kıla/-kele; -gıla/-gele, Kumukçada –ğın/-ğın/-kun/-ğın/-gün şeklini almıştır. Türkmencede ise yalnız –gın/-gın/-gun/-gün ekleri hâlinde kullanılarak anlamca “rica ve istirahat” gibi nezaketi ifade etmiştir. Bugünkü Özbekçede –gıl/-gil'in yanında –ğın/-kın, -gın/-gın, -ğır/-gir, -gür/-kür, -ğur/-kur gibi şekiller de kullanılmaktadır. Altay Türkçesinde ise “lütfen, mümkünse” anlamı taşıyan –ğın/-gın eki kullanılır (Caferoğlu, 1971: 7).

Azerbaycan yazı dilinde ve ağızlarında türlü şekilleriyle geniş gelişme alanı bulan bu ek zaman içinde yavaş yavaş genişleyerek –gilen/ginen (Baku ağızında); -gınan/-ginen (Mugan grubu ağızları) şekillerini almıştır (Caferoğlu, 1971: 8).

3. Van Gölü Çevresi Ağızlarında –gınan Eki

Van Gölü çevresi ağızlarından olan Ahlat, Adilcevaz, Erciş ve Van ağızlarında bu ek –gınan, -gınan /-gınan veya –ginen şeklinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Hem emir hem de istek, rica anlamında kullanılır.

Emir Kullanımı:

dedi sen iskenderi al **gétginen** işde bi mıntıkanın ismini diyerdi orya **gétginen** orda dilenin (AA).

men dedim **duginan** (VGHA)

mesela bu sehpayi **algınan** birağ oriya (VGHA)

diyi geçi almagınan neri al (VGHA)

hama sen birağana gede **kestirginen** bu heyvani (AA)

heso dayıyı birağdım oraya dedim **yèginen** (VGKHA)

bağ para peşin veririk düş müş derlerse **düşmeginen** (AA)

ële **ekginen** ki kesig qalmiya (AA)

padışahan **deginen** gelsin (AA)

İstek, Rica Kullanımı:

bu derdimize derman **olgınan** (VGHA)

bi un torbasi **bulginan** (VGHA)
 dedi iki tene ğarmuçli ermeni geldi diyir babama dedi ömer bizi
saĥlaginan meni vurillar (AA)
 diyir man dedi tamam sen gel dedi biraĥ **gelginen** men ğızı verem
 san (AA)
 sen man izin **verginen** men gidem (AA)
 dedi sen telefonda **behleginen** (VGKHA)

Sonuç

Yazı dilinde kullanılmayan emir kipi 2. kişi –gil ekinin genişlemiş biçimi olan –gınan eki Van Gölü çevresi ağızlarında hem emir hem de istek, rica anlamında çok yaygın bir biçimde kullanılmaktadır.

Kısaltmalar

AA : Ahlat Ağızı
 VGHA : Van Gölü Havzası Ağızları
 VGKHA : Van Gölü Kuzey Havzası Ağızları

Kaynakça

- Akbaba, Dilek Ergönerç (2008), "Nogay Türkçesinde Emir Kipinde Kullanılan –GIR Eki Üzerine", *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi*, makale no: 18746.
- Bayatlı, Hidayet Kemal (1996), *Irak Türkmen Türkçesi*, Türk Dili Kurumu yayınları, Ankara.
- Caferoğlu, Ahmet (1971), "Türkçemizdeki –gil ve –gil Emir Eki", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1989, Ankara.
- Coşkun, Mustafa Volkan (2014), *Özbek Türkçesi Grameri*, Türk Dili Kurumu yayınları, Ankara.
- Eckmann, Janos (2011), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (Yayıma Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Eckmann, Janos (2012), *Çağatayca El Kitabı* (Çeviren: Günay Karaağaç), Kesit yayınları, Ankara.
- Eraslan, Kemal (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Ergin, Muharrem (1993), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak yayınları, 20. Baskı, İstanbul.

- Gaban, A. Von (2007), *Eski Türkçenin Grameri* (Çeviren: Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Gökçur, Engin (2006), *Van ve Merkez Köyleri Ağızları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- _____ (2012), *Van Gölü Havzası Ağızları*, Fırat Üniv. Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Gönen, Mehmet Emin (2003), *Van Gölü Kuzey Havzası Ağızları*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Gülsevin, Gürer (2007), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Gülsevin, Gürer-Erdoğan BOZ (2010), *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Korkmaz, Zeynep (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Merhan, Aziz (2012), *Özbek Dilinin Grameri*, Eren yayınları, İstanbul.
- Ölmez, Zuhul (2007), "Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 5, Sayı 9, ss. 173-219.
- Ölmez, Zuhul-Mustafa KAÇALIN (2012), *XI-XIII. Yüzyıllar Türk Dili*, Anadolu Üniversitesi yayınları, Eskişehir.
- Öztürk, İrfan (2001), *Adilcevaz Ağzı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Öztürk, Rıdvan (2010), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Sarıca, Bedri (2006), *Van Gölü Çevresi Ağızları Sözlüğü*, Atlas yayınları, Ankara.
- Sertkaya, Osman Fikri (1996), "Bolsunğıl Tep Tediler", *Uluslararası Türk Dili Kongresi* (26 Eylül-3 Ekim 1988), TDK yayınları, Ankara.
- Tekin, Talat (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, TDAD, İstanbul.
- Timurtaş, Faruk Kadri (2012), *Eski Türkiye Türkçesi (Gramer-Metin-Sözlük)*, Kapı yayınları, İstanbul.
- Zülfikar, Hamza (2011), *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

